

II

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1881 թ.–1914 թ. սեպտեմբեր)*

ՆԻՆԵՏԱ ԱԴԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Թիֆլիս, ԿՀԲԸ, Բ. Նավասարդյան, Ս. Հարությունյան, բարեգործություն, գաղթականներ, դպրոցներ, գրադարան, որբանոց, արհեստանոց:

Նախաբան

«Հիւսիսափայլ»-ում հասարակական գործիչ Ստեփանոս Նազարյանցի տպագրած հոդվածն¹ ազդակ էր, որպեսզի քայլեր ձեռնարկվեն հիմնելու մեկ ընդհանուր բարեգործական ընկերություն, որի նպատակն էր հայութեան շրջանում լուսավորություն տարածելը: Հոդվածագրի համոզմամբ, «Հայերը կարօտ են մի այնպիսի կրթութեան, որ իւրեանց միջից, արմատից դէպ ի վեր և ազգային հիմքից գոյանար ու յառաջ գնար. և այս գործը պարտական է կատարել Հայոց ազգը ամենևին ինքնիշխան, իւր յատուկ ձեռքի վաստակով, առանց նիւթական օգնութիւն խնդրելու տէրութենից: Մի ազգային միաբանութիւն, գործակից ընտրելով իւրեան մի ազգասէր, սրտացավ հոգևոր գլուխ, կարող է մեծ վաստակներ վաստակել և լուծանել այն խնդիրը, որ ժամանակը և Նախախնամութիւնը դրել է Հայոց առաջև ...»²: Փաստորեն, հոդվածը խթան էր, որ հետագայում ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև Բաքվում³ ու Կովկասի հայաշատ այլ բնակավայրերում ստեղծվեն բարեգործական ընկերություններ:

Ընկերության գործունեության պատմությունից

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության (այսուհետև՝ ԿՀԲԸ) ստեղծման աշխատանքներին մասնակցել են Թիֆլիսահայոց երեւելի դեմքերից Բազրատ Նավասարդյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը, Սենեքերիմ Արծրունին, նաև՝ Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, Ավետիք Եզեկյանը, Հով-

* Ներկայացվել է 03. VI. 2020 թ., գրախոսվել է 04. VI. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2020 թ.:

¹ Ս. Ն ա զ ա ր ե ա ն ց. Հայերի կոչումը մարդկութեան մէջ.– «Հիւսիսափայլ» (Մոսկվա), 1859, յունվար, էջ 1–14:

² Նույն տեղում, էջ 10:

³ Տե՛ս Ս. Ա ու ա ք ե լ յ ա ն. Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության կանոնադրության շուրջ, էջ 186–191.– <http://publications.yso.am/wp-content/uploads/2018/12/Araqeljan.pdf> (վերջին այցելությունը՝ 06. III. 20):

Հաննես Չիտախովը, Արշակ Նահապետյանն ու այլք⁴: Ըստ ներկայացված ծրագրի, որը գերազանցում էր անգամ Ստ. Նազարյանցի առաջարկությունը, բարեգործական ընկերությունը երկրի տարբեր վայրերում պետք է ունենար մասնաճյուղեր, նաև իր գործունեության մեջ ընդգրկեր հայկական բոլոր գաղթօջախները: Սակայն 1881 թ. հունիսի 6-ին Կովկասի իշխանությունները, հաստատելով ընկերության կանոնադրությունը⁵, պարտադրեցին գործունեությունը սահմանափակել միայն փոխարքայության շրջանակներում: Նորաստեղծ ընկերությունը ստացավ «Հայոց բարեգործական ընկերություն Կովկասում» անվանումը⁶, որի նպատակն էր նպաստել լուսավորության տարածմանը հայերի մեջ Կովկասում ու Անդրկովկասում, ինչպես նաև՝ նյութապես օգնել առանց կրոնական խտրականության բոլոր կարիքավորներին:

ԿՀԲԸ-ն իր աշխատանքները սկսեց 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին ու գործեց մինչև 1921 թ. սկիզբը⁷: Կանոնադրության համաձայն՝ ընկերության ղեկավար մարմիններն էին խորհուրդը և տեղական վարչությունը: ԿՀԲԸ-ին անդամակցում էին պատվավոր, մշտական և գործադիր անդամներ: Ընկերության նախագահն էր Բագրատ Նավասարդյանը, իսկ խորհրդի նախագահը մինչև 1899 թ. Ալեքսանդր Անանյանը⁸:

Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ընկերությունը ձեռք բերեց մեծ հեղինակություն և իր շուրջ համախմբեց ազգային լավագույն ուժերին: Գոյություն առաջին տարում ԿՀԲԸ-ն ուներ 620 անդամ, որից 31-ը՝ մշտական, իսկ 589-ը՝ գործադիր⁹: Հաջորդ տարիներին անդամների թիվն ավելացավ. 1899 թ. հունվարի 1-ին մշտական անդամների թիվը

⁴ «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս), 1881, № 4, 25 յունուարի: Տես նաև՝ Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, կազմ. Լ. Է. օ. Թիֆլիս, 1911, էջ 37: С. Гевенян. Мой Тифлис. Ереван, 2002, с. 111.

⁵ 1881 թ. ԿՀԲԸ-ի կանոնադրության հեղինակներ էին Բագրատ Նավասարդյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը և Սենեքերիմ Արծրունին: Այն գլխավորապես կազմված էր ուսուսական Կարմիր խաչի կանոնադրության օրինակով:

⁶ Վ. Երկանյան. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), Երևան, 1970, էջ 69:

⁷ Մանրամասն տե՛ս Լ. Է. օ. Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության տասնամեակը. — «Տարագ» (Թիֆլիս), 1891, № 48, էջ 706–717, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911 թիֆլիս, 1911 թ., Մնայուն Յուզարձան Կով. Հայոց Բարեգ. Ընկ. XXX-ամեակի. — «Տարագ», 1911, № 12, Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), հ. 6, Երևան, 1981, էջ 760, Վ. Երկանյան. Հայկական մշակույթը 1800–1917 թթ., Երևան, 1982, էջ 58–59, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 107–122, Հ. Հ. Շատվորյան. Թիֆլիսի հայ բարեգործական հաստատությունների պատմությունից (19-րդ դարի վերջ–20-րդ դարի սկիզբ), Երևան, 2007, էջ 11:

⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 5, թ. 3–4:

⁹ «Տարագ», 1891, № 48, էջ 711, «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 265, 19 դեկտեմբերի, հավելված: Մշտական անդամն ընկերությանը միանվագ նվիրում էր 300 ռ., իսկ գործադիրը՝ ամեն տարի 5 ռ.:

Հասավ 43-ի, նրանց վճարած անդամավճարների հաշվին ձևավորվեց ընկերության անձեռնմխելի գումար՝ 51.034 ռ. 34 կ.¹⁰:

ԿՀԲԸ-ն գործունեությունից առաջին փուլը պայմանականորեն կարելի է համարել 1881–1899 թթ.: Այդ ընթացքում ընկերությունը երկու անգամ կտակի տեսքով ստացել է խոշոր նվիրատվություն. առաջինը Հովսեփ Մուրադյանից՝ 7.000 ռ.¹¹, երկրորդը՝ Հովհաննես Խուրադյանից՝ 111.997 ռ.¹²: Նշված ժամանակահատվածում ընկերությունն իրականացնում էր բազմաբնույթ մշակութային-լուսավորական գործունեություն՝ նպաստներ տալիս դպրոցներին, չքավոր աշակերտներին ամսավճարներ տրամադրում, բացում գրադարան-ընթերցարաններ, զբաղվում աղքատախնամ գործունեությամբ, ինչպես նաև՝ օգնություն ցուցաբերում տարերային աղետներից տուժածներին:

Արդեն 1880-ական թվականների կեսերից ռուսական իշխանությունները փոխեցին իրենց քաղաքականությունը կայսրության ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ: 1881 թ. գահ բարձրացած Ալեքսանդր III-ը (1881–1894) դիմեց կտրուկ քայլերի, որոնք ուղղված էին առաջին հերթին մշակութային օջախների դեմ: 1896 թ. Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ և ռազմական տարածաշրջանի գործերի հրամանատար նշանակվեց իշխան Գ. Գոլցինը, ով հայ ժողովրդի կենսական շահերը ոտնահարող բազմաթիվ որոշումների նախաձեռնողն էր¹³: Իշխանի կառավարման տարիները հայտնի են «Գոլցինյան ռեժիմ» անվամբ, որի օրոք ԿՀԲԸ-ի իրավունքները սահմանափակվեցին: 1899 թ. հուլիսի 6-ին Կովկասում գործող բարեգործական ընկերությունների համար Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար, սենատոր Ի. Գորեմիկինի կողմից հաստատվեցին նոր կանոնադրություններ: Ընկերությունները հարկազրկված էին ենթարկվել, քանի որ հակառակ դեպքում իրենց հետագա գործունեությունը կարգելվեր:

ԿՀԲԸ-ի համար սկսվեց գործունեության երկրորդ փուլը՝ 1899–1908 թթ.: Նոր կանոնադրության համաձայն՝ ԿՀԲԸ-ը վերանվանվեց Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերություն (այսուհետև՝ ԹՀԲԸ), փակվեցին

¹⁰ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 126:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 127:

¹² Տեղեկագիր Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում, 1896 եւ 1897, Տասն եւ վեցերորդ տարի, Տասն եւ եօթերորդ տարի (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1896–1897), Թիֆլիզ, 1898, էջ 82–97, Տեղեկագիր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 1908 թ. գործունեության (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1908), Թիֆլիս, 1909, էջ 56:

¹³ Ալեյի մանրամասն տե՛ս Վ. Երկանյան. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), էջ 216–292, է. Կոստանյան. Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2008, էջ 495–416, Հայոց պատմություն, հ. 3. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք II (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, էջ 151:

մասնաճյուղերը¹⁴: Սա նոր բնույթի ընկերություն էր, որի գործունեության շրջանակները սահմանափակվում էին Թիֆլիսով: Ընկերության անդամներ կարող էին լինել միայն կառավարչապետության կենտրոնի մշտական բնակավորները: Անդամավճար էր նշանակվում տարեկան 6 ռ.: Վարչության նախագահ է ընտրվում Մարկոս Դոլուխանյանը: Ընկերությունը կտակի տեսքով խոշոր նվիրատվություն ստացել է մեկ անգամ 1907 թ.՝ վաճառական եղիա Գալստյան Բուդաղյանից 10.000 ռ.¹⁵:

Հայկական բարեգործական ընկերություններին արգելվեց զբաղվել մշակութային-լուսավորական գործունեությամբ, ուստի ԹՀԲԸ-ն ստիպված էր անցնել աղքատախնամ գործունեության: Բացվեցին աշխատանքի տներ (աշխատանքի տեղավորման գործակալություն), անկեղանոցներ, բարեգործական ճաշարաններ, որբանոցներ¹⁶:

ԹՀԲԸ-ի հետագա գործունեության հարցում մեծ նշանակություն ունեցան 1904–1905 թթ. դեպքերը՝ Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը, Գ. Գոլիցինի հեռացումը, փոխարքայության վերականգնումն ու Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նշանակումը¹⁷:

1908 թ. կարելի է համարել ընկերության վերաբացման և գործունեության երրորդ փուլի սկիզբ. այն կրկին վերանվանվեց ԿՀԲԸ: Հունվարի 31-ին չնչին փոփոխություններով վերականգնվում է 1881 թ. հաստատված ընկերության կանոնադրությունը¹⁸: Փետրվարի 2-ին կայանում է վերաբացված ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը: Կովկասի փոխարքան դարձավ ընկերության պատվավոր անդամ: ԿՀԲԸ-ի խորհրդի նախագահ ընտրվեց Սամսոն Ստեփանի Հարությունյանը¹⁹, նրա տեղակալն էր իշխանուհի Մարիամ Մարկովնա Թումանովան (Մարիամ Մարկոսի Թումանյան)²⁰:

ԿՀԲԸ-ի խորհուրդը մեծ խանդավառությամբ ձեռնամուխ եղավ աշխատանքին: Անհրաժեշտ էր ընկերության ճյուղերի վերաբացում, դրա հետ մեկտեղ վարել ընթացիկ գործերը՝ որբանոց-դպրոցի, ճաշարանի, աղքատների նպաստների և այլն, հատկապես, երբ խորհուրդը ընկերության կենտրոնական գործադիր մարմինն էր ու միևնույն ժամանակ Թիֆլիսի մասնաճյուղի վարչությունը:

Խորհուրդը, փետրվարի 20-ի նիստում կայացրած որոշման համաձայն, բաժանվեց մասնաժողովների՝ որբանոցի, ճաշարանի, նպաստների, ֆի-

¹⁴ Устав Тифлисского армянского благотворительного общества. Тифлис, 1900. Տե՛ս Վ. Երկանյան. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), էջ 222–223:

¹⁵ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 57:

¹⁶ ՀԺՊ, հ. 6, էջ 764:

¹⁷ Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 12–19:

¹⁸ Կանոնադրություն Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում, Թիֆլիս, 1908:

¹⁹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 3:

²⁰ Տե՛ս Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության 1911 թ. (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1911), Թիֆլիս, 1912, էջ 4, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 47:

նանսական և այլն, որոնք, բացի հերթական նիստեր գումարելուց, պետք է զբաղվեին իրենց ենթակա հիմնարկների կանոնավոր գործունեությունում ու զարգացմամբ²¹:

Արդեն 1908 թ. ընկերությունն ուներ 304 անդամ, յուրաքանչյուրը վճարում էր տարեկան 5 ռ. անդամավճար: Անդամների թիվը 1910 թ. հասնում է 342-ի²²: Ընկերությունը 1908 թ. ևս ունեցել է խոշոր նվիրատուներ՝ Ա. Անանյանը (20.000 ռ.), Ալ. Ղարաջանյանը (22.187 ռ. 48 կ.), Ա. Մանթաշյանը (20.000 ռ.), Տ. Աֆրիկյանը (6.900 ռ.) ու այլք²³:

1908 թ. Թիֆլիսում Աբաս Աբադյան հրապարակում, ԿՀԲԸ-ի համար կառուցվեց երկհարկանի շենք: Այստեղ էին գտնվում մանկատունը, գրադարան-ընթերցարանը, աշակերտների համար բարեգործական ճաշարանը, խորհրդի գրասենյակը, երկրորդ հարկում ընդարձակ դահլիճը, որտեղ տեղի էին ունենում ժողովները, դասախոսությունները, բարեգործական երեկոները: Շենքի կառուցման արժեքն էր 22.187 ռ. 48 կ. ամբողջ գումարը նվիրաբերել էր Ալ. Ղարաջանը²⁴:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը ԿՀԲԸ-ն զբաղվում էր իր բնականոն գործունեությամբ, ուներ պատկառելի կապիտալ: Ընկերության խորհուրդը զբաղվում էր իր մասնաճյուղերի, նպաստով պահվող դպրոցների, խնամարանի, խնամարանի, ճաշարանի, գրադարան-ընթերցարանի և այլ հաստատությունների կառավարումով: Խորհուրդն իր մասնաճյուղերով հանգանակություններ էր կատարում պահեստագործի գինիվորների ընտանիքներին օգնություն ցուցաբերելու, վիրավորների համար հիվանդանոցներ բացելու (Թիֆլիս, Երևան, Պյատիգորսկ, Ալեքսանդրապոլ) և գաղթականների վիճակը բարելավելու համար:

ԿՀԲԸ-ի նախաձեռնությամբ 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում ընկերության 126 անդամների, իր մասնաճյուղերի ու ռուսահայ ազգային, մշակութային և բարեգործական 18 հաստատությունների ներկայացուցիչների ու պատվավոր հյուրերի ներկայությամբ տեղի է ունենում համագումար: Ստեղծվում է Հայկական կենտրոնական կոմիտե (ՀԿԿ)²⁵, որը պետք է օգներ պատերազմից տուժածներին և գործելու էր ԿՀԲԸ-ի խորհրդին կից²⁶:

²¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 5–9:

²² Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 268:

²³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 47–55:

²⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 7, 50–52, Տեղեկագիր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 1909 թ. գործունեության (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1909), Թիֆլիս, 1910, էջ 36, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 270–271, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 119:

²⁵ Նշենք, որ ՀԿԿ-ն հատուկ կազմակերպությունների շարքում էր և ուներ իր ներկայացուցչին՝ Ներքին գործերի առանձին խորհրդակցությունում ի դեմս Պետական գումարի անդամ Մ. Աճեմյանի: Քանի որ ՀԿԿ-ն ստեղծվել էր ԿՀԲԸ-ին կից, գործը կանոնակարգելու համար որոշվեց օգտվել շրջաններում գործող ընկերության մասնաճյուղերի ծառայություններից:

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թթ. 57–58 շրջ., 62, Տեղեկագիր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 1914 թ., XXXIV տարի (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1914), Թիֆլիս, 1915, էջ 12–13, «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 17. IX. 1914:

Մասնաճյուղեր

Ընկերության կանոնադրության 16-րդ կետի համաձայն՝ ԿՀԲԸ-ն կարող էր մասնաճյուղեր բացել: 1882 թ. Գ. Սունդուկյանն ու Բ. Նավասարդյանը ԿՀԲԸ-ի խորհրդին ներկայացնում են ծրագիր-հրահանգ²⁷, ըստ որի՝ կազմակերպվում և կանոնակարգվում էր մասնաճյուղերի գործունեությունը:

Ընկերության գոյության առաջին իսկ տարում մասնաճյուղեր են բացվում Թիֆլիսի նահանգի գավառներում, Շուշիում, Երևանում, Կարսում, Ախալքալաքում, Նոր Բայազետում, Նախիջևանում, Վաղարշապատում, Արդվինում, Նուխում, Բաթումում, Գորիում, Արմավիրում, Ախալցխայում, Թելավիում, Սիզնախում, Դերբենտում և Մոզդոկում²⁸: Սակայն 1891 թ. հունիսի 17-ի Թիֆլիսի ոստիկանապետի գրության համաձայն, կանոնադրությունից հանվեցին 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ հոդվածները, ըստ որոնց՝ ընկերությունը կարող էր մասնաճյուղեր բացել Կովկասի ու Անդրկովկասի այն վայրերում, որտեղ դրա անհրաժեշտությունը կար²⁹: Այդ իսկ պատճառով 1882–1899 թթ. ընթացքում գործում էր միայն 21 մասնաճյուղ³⁰:

Հանելով այդ հոդվածները կանոնադրությունից՝ 1895 թ. ընկերությունը շարունակեց իր աշխատանքները: Ընկերությունն իր գործունեությունը երկրորդ փուլում՝ 1899–1908 թթ., Կովկասում գործող բարեգործական ընկերությունների համար հաստատված նոր կանոնադրության համաձայն, իրավունք չունեին մասնաճյուղեր ունենալ, ուստի գործող մասնաճյուղերը փակվեցին:

1908 թ. վերաբացված ԿՀԲԸ-ն տարեվերջին արդեն ուներ 42 մասնաճյուղ³¹: 1909 թ. ընթացքում այդ թիվը մնաց անփոփոխ: Մասնաճյուղերն օգնել են աղքատներին, պահել են դպրոցներ, թոշակներ են բաժանել ուսման համար, բացել են գրադարան-ընթերցարաններ, զարկ են տվել արհեստների տարածմանը և այլն:

1914 թ. սկզբին մասնաճյուղեր են բացվել նաև Ճիաթուրում, Գրոզնիում, Կիսլավոդսկում, Ղարաբաղում՝ Վարդաշենում, Կուսապատում և Աղբաշում: Նախատեսվում էր մասնաճյուղ բացել նաև Թիֆլիսում՝ Հավլաբարում, սակայն պատերազմի պատճառով այն այդպես էլ չբացվեց³²: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը՝ 1910–1914 թթ., գործում էր 65 մասնաճյուղ³³:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 2, թթ. 15–26: Տե՛ս նաև Հրահանգ տեղական վարչութիւնների եւ մասնաժողովներին Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում, Տիֆլիս, 1882:

²⁸ Տե՛ս С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 113:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 6, թթ. 5, 12, 13 շրջ.:

³⁰ Տե՛ս Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, էջ 142–210, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 113:

³¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 43, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, էջ 315–328:

³² Տե՛ս Տեղեկագիր 1914, էջ 5:

³³ Մասնաճյուղերի թիվն ըստ տարիների հետևյալն է. 1910 թ.՝ 45 (տե՛ս Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, էջ 329),

Կրթամշակութային գործունեություն

ԿՀԲԸ-ն մեծ ուշադրություն էր դարձնում լուսավորության տարածմանը՝ այն համարելով ընկերության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Գործունեության առաջին փուլում՝ 1881–1899 թթ., ընկերությունը Թիֆլիսի դպրոցներում սովորող չքավոր աշակերտներին մասնավոր ամսավճարներ էր տալիս, իսկ քաղաքի աղքատ ծխական դպրոցներին՝ նպաստներ: Նաև նախատեսվում էր բացել ապաստարան աղքատ 20 աշակերտների համար, սակայն ներքին տարածայնությունների պատճառով այդ ծրագիրը չիրականացավ³⁴:

ԿՀԲԸ-ն կրթաթոշակ էր տրամադրում Ռուսաստանի և Եվրոպայի համալսարաններում սովորող կարիքավոր, սակայն շնորհաշատ հայ ուսանողներին, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի ու Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի աշակերտներին:

Ընկերության միջոցներով Գորիում 1885 թ. բացվեց աշակերտական հանրակացարան, որտեղ բնակվում էին հայախոս և վրացախոս հայ աշակերտներ, որպեսզի վերջիններս սովորեն հայերեն: Ազգային դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու գործին նպաստելու նպատակով ընկերությունը 1887 թ. հատուկ թոշակ է սահմանում Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ուսուցչական ինստիտուտում՝ պայմանով, որ այն ստացողը հայկական դպրոցի սան լինի³⁵:

1889 թ. մարտի 22-ին ուղևորական իշխանությունների կողմից ընդունված օրենքի համաձայն՝ ծխական դպրոցներում ուսուցիչներ, Ռուսաստանի պատմություն և աշխարհագրություն դասավանդող ուսուցիչներն ու վարժուհիները պետք է ունենային ուսուցչական ցենզ (արտոնակարգ)․ դա ստանալու համար 1893 թ. ԿՀԲԸ-ն հատուկ դասընթացներ կազմակերպեց Ախալցխայում և Թիֆլիսում³⁶:

Սակայն 1899 թ. հուլիսի 6-ին, ինչպես նշվեց, ներքին գործերի նախարարը Ի. Գորեմիկինի հաստատած նոր կանոնադրության համաձայն՝ Կովկասում գործող բարեգործական ընկերություններին արգելվում է զբաղվել լուսավորական գործունեությամբ: ԹՀԲԸ-ն 1899–1908 թթ. ընթացքում կրթամշակութային գործունեություն չի իրականացրել:

1911 թ.՝ 51 (տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 6), 1912 թ.՝ 58 [Տեղեկագիր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 1912 թ. (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1912), Թիֆլիս, 1913, էջ 139–141], 1913 թ.՝ 63 [Տեղեկագիր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 1913 թ., XXXIII տարի (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1913), Թիֆլիս, 1913, էջ 185–187]: Отчет о деятельности Армянского центрального комитета и отдела по снабжению продовольствием беженцев Кавказского фронта на казенные средства при Армянском благотворительном обществе на Кавказе, с августа 1914 г. по январь 1917 г. Тифлис, 1917, с. 13–14.

³⁴ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 69–71:

³⁵ Վ. Երկանյան. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), էջ 69:

³⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Տեղեկագիր հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1894, Տասն եւ չորրորդ տարի (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1894), Թիֆլիս, 1895, էջ 47–57, ՀԺՊ, հ. 6, էջ 762–763:

1908 թ. վերաբացված ընկերությունների գլխավոր նպատակն էր սատարել Հայ ժողովրդի կրթության գործին: Եթե նախկինում ԿՀԲԸ-ն միայն նպաստներ ու կրթաթոշակներ էր տրամադրում և տեղյակ չէր գավառների կրթական վիճակից, քանզի ծխական դպրոցներով զբաղվում էին մասնաճյուղերը, ապա ընկերությունը փոխեց իր ուղղվածությունը՝ ստեղծելով մասնաժողով, որը վերահսկում էր նպաստ ստացող դպրոցներին:

Համաձայն ԿՀԲԸ-ի նոր ծրագրի՝ 1908 թ. խորհուրդը շուրջ 15.650 ու նպաստ է տվել Երևանի ու Թիֆլիսի թեմերի 63 եկեղեցական-ծխական դպրոցների³⁷: Հաջորդ տարիների ընթացքում, սակայն, տրամադրվող նպաստի չափը նվազում է՝ միջոցների սղուծության պատճառով:

Ստորև ներկայացնում ենք ըստ ուսումնական տարիների նպաստ ստացող դպրոցների թիվն ու նպաստի չափը:

Ուսումնական տարի	Դպրոցներ	Նպաստի չափը (ուլբլի/կոպեկ)
1909/10 թթ. ³⁸	54	12.080 ու.
1910/11 թթ. ³⁹	56	11.300 ու.
1911/12 թթ. ⁴⁰	61	14.920 ու.
1912/13 թթ. ⁴¹	63	16.452 ու. 74 կ.
1913/14 թթ. ⁴²	88	20.763 ու. 67 կ.

Մասնաճյուղերի աջակցությամբ նպաստներ էին տրվում ուսուցիչներին, դպրոցական շենքերի կահավորման, վերանորոգման, նոր դպրոցներ կառուցելու համար գումարներ էին հատկացվում: Ընկերության նպաստով պահվող դպրոցներին ուղարկվում էր «Գյուղատնտես» շաբաթաթերթը և «Նոր դպրոց» մանկավարժական ամսագիրը⁴³:

Նշենք նաև, որ Նոր Բայազետի մասնաճյուղն իր միջոցներով տարեցների համար պահում էր կիրակնօրյա դպրոց՝ 80 աշակերտով⁴⁴:

ԿՀԲԸ-ն իր մասնաճյուղերի և շրջիկ լիազորների միջոցով տեղեկություններ էր հավաքում ժողովրդի կրթվածության մակարդակի և գործող դպրոցների վերաբերյալ⁴⁵:

Բարեգործական ընկերության և անհատների ջանքերի շնորհիվ Հայ իրականության մեջ լայն տարածում ստացավ արհեստագիտական ուսու-

³⁷ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 30:

³⁸ Տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 29:

³⁹ Տե՛ս Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության 1910 թ. գործունեության (այսուհետև՝ Տեղեկագիր 1910), Թիֆլիս, 1911, էջ 21:

⁴⁰ Տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 21:

⁴¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1912, էջ 22:

⁴² Տե՛ս Տեղեկագիր 1913, էջ 24–25, 33–36:

⁴³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 27:

⁴⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 83:

⁴⁵ Մանրամասն տե՛ս ԿՀԲԸ-ի խորհրդի լիազոր Վահան Տեր-Աբրահամյանի կազմած հաշվետվությունը (Տեղեկագիր 1908, էջ 18–40):

ցումը: Մի շարք դպրոցներում (Երևան, Կարս, Իգդիր, Կաղզվան, Նախ-իջևան) այլ առարկաներին զուգահեռ արհեստագիտական ուսուցում էր կազմակերպվում: Դա ավելի կազմակերպված ընթացք ուներ որքանոց-դպրոցներում:

Գորիի, Վլադիկավկազի, Դիլիջանի, Ախալքալաքի և Սղնախի մասնա-ճյուղերը բացել էին կարուձևի, ջուլհակագործական, զամբյուղագոր-ծական արհեստանոցներ⁴⁶:

Ընկերությունը 1911 թ. դեկտեմբերի 31-ին ստեղծում է ուսուցչական ֆոնդ, որը մինչև 1913 թ. հունվարի 1-ը հանգանակեց 47.097 ռ.⁴⁷. նպա-տակն էր օգնել հայկական դպրոցներում դասավանդող ուսուցիչներին կամ նրանց այրիացած և որբացած ընտանիքներին⁴⁸:

Ընկերությունից նպաստ ստացող դպրոցների ցանցն ընդարձակելու նպատակով 1914 թ. սկզբին մի շարք նոր դպրոցներ էին ներգրավվում՝ դրանց թիվը հասցնելով 111-ի, իսկ տրամադրվող ֆինանսավորումը՝ 20.589 ռ. 26 կ.⁴⁹: Սակայն 1914/15 թթ. ուսումնական տարին ամենամա-նպաստն է եղել դպրոցների համար. սկսված պատերազմի պատճառով դրանց դրուժյունը և գոյությունը պայմանները խաթարվեցին, իսկ մի քա-նիսն անգամ չբացվեցին:

Ըստ 1881 թ. կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետի՝ ընկերու-թյունն իրավասու էր հրատարակել գրքեր ու պարբերականներ. գործու-նեություն սկզբնական շրջանում դա չի հաջողվել: Ընկերության հա-շիվների, ինչպես նաև բարեգործական այլ ընկերությունների վերաբեր-յալ տեղեկատվություն տալու նպատակով Բ. Նավասարդյանը 1889 թ. խորհրդին առաջարկել է պարբերական հիմնել⁵⁰: Առաջարկությունը հա-վանություն է արժանացել և 1892 թ. նախահաշվի մեջ ներառվել են հրա-տարակչական ծախսեր, սակայն գործն անհայտ պատճառներով ընթացք չի ստանում⁵¹:

Գրադարանների ստեղծման և դրանց համալրման գործում մի շարք բարեգործական-լուսավորական ընկերությունների հետ զգալի ներդրում կատարեց նաև ԿՀԲԸ-ը: Մինչև Թիֆլիսում կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանի ստեղծումը՝ ԿՀԲԸ-ն 1881–1899 թթ. ընթացքում միայն հինգ մասնաճյուղում կարողացավ գրադարան-ընթերցարան բացել՝ Նա-

⁴⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 114:

⁴⁷ Տե՛ս Տեղեկագիր 1912, էջ 4–5:

⁴⁸ Տե՛ս Հրահանգ ԿՀԲԸ-ն ուսուցչական ֆոնդի (Տեղեկագիր 1913, էջ 28–30):

⁴⁹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1914, էջ 5–9:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 11, թթ. 17–18:

⁵¹ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 87: ԿՀԲԸ-ի ղեկավարությունը մշտապես տարեվերջյան տեղեկագրեր կամ պարբերականներում («Տարագ», «Մշակ», «Հորիզոն» և այլն) հաշվետ-վություններ է հրատարակել կատարված աշխատանքների ու ստացված նվիր-տությունների վերաբերյալ: Ընկերությունը 1915–1917 թթ. հրատարակում էր «Համբավաբեր» շաբաթաթերթը, որը ընկերության պաշտոնական օրգանն էր, և որտեղ մանրամասն ներկայացվում էր ԿՀԲԸ-ի գործունեությունը:

խիջևանում (1887 թ.), Շուշիում (1889 թ.)⁵², Ախալցխայում (1892 թ.), Նուխիում (1894 թ.) ու Կարսում (1896 թ.)⁵³, քանի որ իշխանությունների համար ցանկալի չէր հայերենով գրքերի կուտակումը: Բացի այդ, կար թույլատրված գրքերի ցանկ, որոնց մեջ չկային հայերենով գրքեր, և որոնց համար պետք էր լրացուցիչ թույլտվություն ստանալ⁵⁴: Մասնաճյուղերում գործող գրադարանների մասին, ցավոք, սակավաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել:

1894 թ. սեպտեմբերի 1-ին ԿՀԲԸ-ն Թիֆլիսում բացում է կենտրոնական գրադարան-ընթերցարան⁵⁵, որին իշխանուհի Սոֆիա Արղութեան-Երկայնաբազուկը նվիրել էր իր անձնական գրադարանը՝ բաղկացած 2.536 գրքից⁵⁶: 1896 թ. մինչև 1898 թ. հունվարի 1-ը կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանում կար 6.536 գիրք⁵⁷: 1899 թ. կանոնադրության փոփոխության պատճառով գրադարան-ընթերցարանը փակվում է: Այն վերաբացվեց միայն 1909 թ. դեկտեմբերի 21-ին⁵⁸: Թիֆլիսի հայ մտավորականությունը, նաև առանձին անհատներ՝ Ա. Էնֆիաջյանը, Ս. Գյուլիչամբարյանը, Դ. Հովհաննիսյանը, գրադարանին նվիրաբերեցին գրքերի ժողովածուներ ու անձնական գրադարաններ:

Ստորև ըստ տարիների ներկայացնում ենք կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանում առկա գրքերի քանակն ու ընթերցողների թիվը:

Տարին	Գրքեր (կտոր)				Ընթերցողներ (իգ./ար.)
	հայերեն	ռուսերեն	այլ լեզուներով	ընդհանուր	
1910 թ. ⁵⁹	3.400	6.500	923	10.823	22.175
1911 թ. ⁶⁰	3.650	7.600	1.350	12.700	43.178
1912 թ. ⁶¹	4.500	8.100	1.400	14.000	54.105
1913 թ. ⁶²	5.500	9.212	1.500	16.212	40.414
1914 թ. ⁶³	—	—	—	—	36.927

⁵² Ս. Հ. Պետոյան. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը (1889–1900 թթ.).– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, № 1, էջ 68–82:

⁵³ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 157, 167, 185, 206:

⁵⁴ Վ. Երկանյան. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), էջ 70:

⁵⁵ Գրադարան-ընթերցարանի կանոնադրությունը, որով սահմանվում էր նրա գործողությունները տե՛ս Տեղեկագիր 1894, էջ 72–75, Վ. Երկանյան. Հայկական մշակույթը 1800–1917 թթ., էջ 75–76:

⁵⁶ «Տարագ», 1891, № 49, էջ 643:

⁵⁷ Տե՛ս Տեղեկագիր 1896–1897, էջ 66, 131:

⁵⁸ Տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 24:

⁵⁹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1910, էջ 18, 20, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 119:

⁶⁰ Տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 16, 18:

⁶¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1912, էջ 16–17, С. Гевенян. Նշվ. աշխ., էջ 119:

⁶² Տե՛ս Տեղեկագիր 1913, էջ 20, 22:

⁶³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1914, էջ 10:

ԿՀԲԸ-ի մասնաճյուղերի աջակցությամբ գավառներում բացվում են հասարակական ընթերցարաններ, իսկ գյուղերում՝ գրագիտությունը տարածելու նպատակով, դպրոցներին կից հիմնվում են մանկական գրադարաններ: Այդ գործին մեծ դարկ տվեց խորհրդի անդամ Ն. Աբելյանը⁶⁴: 1913 թ. Թիֆլիսում ստեղծվեց գրապահեստ, որը հնարավորություն էր ընձեռում ուսուցիչներին մատչելի գներով գրենական պիտույքներ ձեռք բերել⁶⁵:

Աղքատախնամ գործունեություն

1903 թ. ԹՀԲԸ-ն բացում է Խուղադյան⁶⁶ որբանոցը, որում պահվում էր 20 երեխա (7 որբ՝ 6–11 տարեկան և 13 միակողմանի որբ՝ 6–9 տարեկան): Կառավարիչներ նշանակվեցին ընկերության անդամներ՝ Իշխանուհի Մ. Թումանյանը և Ալ. Խատիսյանը: Որբերի թիվը 1908 թ. կազմում էր 33 հոգի⁶⁷: Շենքային պայմանների և միջոցների սղության պատճառով այդ թիվը պահպանվեց մինչև 1914 թ. սկիզբ, երբ նրանք դարձան 27⁶⁸: ԿՀԲԸ-ի Երևանի մասնաճյուղը 1910 թ. նոյեմբերին ևս բացել էր որբանոց-արհեստանոց, որտեղ տարեկերջին կար 10 որբ (6–8 տարեկան)⁶⁹:

1904 թ. ապրիլի 25-ի ԿՀԲԸ-ի խորհրդի նիստում որոշվեց աղքատ աշակերտների համար Թիֆլիսում բացել բարեգործական ճաշարան: Այն իր աշխատանքները սկսեց նոյեմբերի 12-ին՝ ընկերության կողմից վարձակալված տան առաջին հարկում: Սկզբնական շրջանում ճաշարանը պահվում էր միայն ընկերության միջոցներով, այնուհետև միջոցներ տրամադրեց նաև Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուների խորհուրդը: ԹՀԲԸ-ն 1907 թ. 6.009 ռ. 86 կ. գումարով բաժանել էր 38.386 ճաշ⁷⁰: Ի դեպ, ընկերությունը փորձեց Թիֆլիսահայերի շրջանում տարածել այն գաղափարը, որ «քելեխի»՝ հոգեհացի համար ծախսվող գումարը նվիրեն բարեգործական ընկերություններին: Ճիշտ է «քելեխի» սովորությունը չվերացավ, սակայն հանգուցյալների ընտանիքները սկսեցին նվիրատվություններ կատարել ճաշարանի օգտին:

⁶⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1913, էջ 10:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁶ Հովհաննես Դավթյան Խուղադյանը վաճառական էր, իր ունեցվածքը՝ 111.997 ռ., 1897 թ. կտակել էր ԿՀԲԸ-ին: Կտակի համաձայն՝ ընկերությունը պարտավորվում էր այդ գումարով բացել ապաստարաններ, դպրոցներ, աղքատանոցներ, անվճար հիվանդանոցներ և այլն:

⁶⁷ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 10–12, Մ. Թումանյան. Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, կազմ., առաջ. և ծանոթ. Ա. Բախչինյանը, Երևան, 2003, էջ 8, 206–212: Որբանոցում պահվող 33 որբերի ցուցակը տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 17:

⁶⁸ Տե՛ս Տեղեկագիր 1914, էջ 10:

⁶⁹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1910, էջ 64:

⁷⁰ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 241:

1908 թ. ավարտվեց ԿՀԲԸ-ի շենքի շինարարությունը (Թիֆլիսում), որի ներքնահարկում տեղավորվեց բարեգործական ճաշարանը: Դրանից օգտվում էին բացառապես աշակերտներն ու Խուղաղյան որբանոցի սանուհիները: Ճաշողների թիվը 1908 թ. կազմել է օրական 168⁷¹, 1909 թ.՝ 200⁷², 1910 թ.՝ 264⁷³, 1911 թ.՝ 300⁷⁴, 1912 թ.՝ 247⁷⁵, 1913 թ.՝ 212⁷⁶, 1914 թ.՝ 243⁷⁷ հոգի:

Աղետներ

ԿՀԲԸ-ն օգնություն էր ցուցաբերում կարիքավորներին նաև տարբերային աղետների, հրդեհների, համաճարակների և սովի ժամանակ: Դեռ չէր մոռացվել 1892 թ. խոլերայի համաճարակը⁷⁸ և չէին վերացվել 1894 թ. սովի հետևանքները, երբ սկսվեց մի նոր աղետ՝ արևմտահայերի կոտորածները, որոնց հետևանքով մեծ թվով փախստականներ փրկվելով գտան Կովկասի փոխարքայությունում: ԿՀԲԸ-ն կարողացավ գաղթականներին նյութապես օգնել միայն 1895 թ. աշնանը: Նույն թվականին Բաթումում և Թիֆլիսում գաղթականներին տրվել էր 2.700 ու օգնություն⁷⁹: Իսկ գաղթականների կարիքները բազում էին. ԿՀԲԸ-ն օգնում էր բնակարաններ վարձակալելով, սննդաղբամ (ամսական և միանվագ) ու ճանապարհածախս տրամադրելով, աշխատանք գտնելով, հագուստով, բժշկական օգնություն ցույց տալով և այլն:

1896 թ. ԿՀԲԸ-ն գաղթականների օգտին հանգանակեց 19.253 ու 32 կ., իսկ 1897 թ.՝ 15.886 ու 62 կ.: Ընկերությունը Թանդոյանց եկեղեցու բակում գործող հիվանդանոցին նպաստներ էր տալիս գաղթականների համար ամսական 150 ու., նաև 10 գաղթական աշակերտի տալիս էր մշտական թոշակ⁸⁰: Երկու տարվա ընթացքում գաղթականների կարիքները հոգալու համար ծախսվել էր 41.492 ու 88 կ.⁸¹:

⁷¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 15:

⁷² Տե՛ս Տեղեկագիր 1909, էջ 20:

⁷³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1910, էջ 16, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 292:

⁷⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1911, էջ 5:

⁷⁵ Տե՛ս Տեղեկագիր 1912, էջ 21:

⁷⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր 1913, էջ 16:

⁷⁷ Տե՛ս Տեղեկագիր 1914, էջ 10:

⁷⁸ ԿՀԲԸ-ն ստեղծել էր առողջապահական մասնաժողով, որը ղեկավարում էր Բ. Նավասարդյանը: Մասնաժողովի անդամները շրջել են բնակավայրերով, որտեղ տարածվել էր խոլերայի համաճարակը: Նրանք բժշկական օգնություն են ցուցաբերել կարիքավորներին: Բ. Նավասարդյանի հաշվետու-նամակները (տե՛ս «Տարագ», 1892, № 35, էջ 431; № 36, էջ 434; № 37, էջ 448; № 38, էջ 454; № 39, էջ 465–466):

⁷⁹ Տե՛ս Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881–1911, էջ 113:

⁸⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 118–122:

⁸¹ Տե՛ս Տեղեկագիր 1896–1897, էջ 122:

Երբ 1908 թ. իրավիճակն Արևմտյան Հայաստանում փոքր-ինչ կայունացավ, ԿՀԲԸ-ի խորհուրդը սկսեց օգնել փախստականներին վերադառնալ հայրենի օջախներ: Օգնությունը շարունակական էր և զգալի. դրա շնորհիվ միայն սահմանամերձ շրջաններից իրենց բնակավայրերը վերադարձան շուրջ 13.000 գաղթական: Նրանց օգնելու գործում աչքի ընկավ Կարսի վարչությունը, նաև՝ Բաթումի, Իգդիրի, Երևանի, Արմավիրի մասնաճյուղերը: Միայն Կարսի վարչությունը ճանապարհել է 10.000-ից ավել գաղթական⁸², որի համար տրամադրվել է 6.225 ու. 92 կ.⁸³:

1908 թ. Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած ջրհեղեղը մեծ վնասներ էր հասցրել քաղաքին, գոհվել էին նաև մարզիկ: ԿՀԲԸ-ն ներկայացուցիչ էր ուղարկել դրությունը ուսումնասիրելու համար և հատկացրել 500 ու.⁸⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուն պես ընկերությունը վերականգնվեց պատերազմի պահանջներին համապատասխան:

Եզրակացություն

Այսպես. նշված ժամանակահատվածում ԿՀԲԸ-ի գործունեությունը բաժանել ենք երեք փուլերի. առաջին՝ 1881–1899 թթ., երկրորդ՝ 1899–1908 թթ., երրորդ՝ 1908–1914 թթ. սեպտեմբեր: Նշենք նաև, որ ընկերությունը, գործելով հայ ժողովրդին վիճակված ծանր ժամանակներում, զգալի աշխատանք կատարեց բոլոր փուլերում: Հաղթահարեց սոցիալ-տնտեսական բազում դժվարություններ՝ զգալի աշխատանք կատարելով հայ մշակույթի և կրթության զարգացման ուղղությամբ, ինչպես նաև՝ մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելով ընչազուրկ ընտանիքներին ու փախստականներին:

Նինետա Ադամյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բարեգործական կազմակերպությունների գործունեություն, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, գաղթականներ, Արևմտյան Հայաստան: Հեղինակ է 6 հոդվածի: ninettadamyant@gmail.com

REFERENCES

- Arakelyan S. Bakvi hayots mardasirakan enkerutyany kanonadrutyany shurj.– <http://publications.yasu.am/wp-content/uploads/2018/12/Araqeljan.pdf> (In Armenian).
Eresnamyak hayots baregordzakan enkerutyany Kovkasum 1881–1911, kazmets Leo, Tiflis, 1911 (In Armenian).
Erkanyan V. Haykakan mshakuyte 1800–1917 tt., Yerevan, 1982 (In Armenian).

⁸² Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 46, 63:

⁸³ Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, էջ 302:

⁸⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1908, էջ 8:

- Erkanyan V. Paykar haykakan nor dprotsneri hamar Andrkovkasum (1870–1905), Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Gevenyan S. Moi Tiflis. Yerevan, 2002 (In Russian).
- Hay joghovrdi patmutyun, h. 6, Yerevan, 1981 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arkhiv, f. 28, c. 1, g. 2, tt. 15–26; g. 5, t. 3–4; g. 6, tt. 5, 12, 13 shrj.; g. 11, t. 17–18; g. 108, tt. 57–58 shrj. 62 (In Armenian).
- Hayots patmutyun, h. 3, Nor jamanakashrjan (XVII dari erkrord kes – 1918 t.), girk II, (1901–1918 tt., hay gaghtavayrere, parberakan mamule ev mshakuyte XIX d. ev XX d. skzbin), Yerevan, 2015 (In Armenian).
- “Horizon” (Tiflis), 1914, № 204 (In Armenian).
- Hrahang teghakan varchutunneri ev masnajoghovneri Hayots baregordzakan enkerutyan Kovkasum, Tpghis, 1882 (In Armenian).
- “Hyusisapail” (Moskva), 1859, hunvar (In Armenian).
- Kanonadrutun Hayots baregordzakan enkerutyan Kovkasum, Tiflis, 1908, (In Armenian).
- Kostandyan E. Mkrtych Khrimyan. Hasarakakan-kaghakakan gorcuneyutun, Yerevan, 2008 (In Armenian).
- “Meghu Hayastani” (Tiflis), 1881, № 4, 25 yunuari; № 265, 19 dectemberi (In Armenian).
- Otchet o deyatelnosti Armyanskogo centralnogo komiteta i ot dela po snabjeniyu prodovolstviem bejencev Kawkazskogo fronta na Kazennie sredstva pri Armyanskom blagotvoritelnom obshestve na Kavkaze, s avgusta 1914 g. po yanvar 1917 g. Tiflis, 1917 (In Russian).
- Petoyan S. H. Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan Shushii masnachughi gradaran-ynterdsaraney (1889–1900 tt.).– HH GAA “Lraber hasarakakan gitutunneri”, 2019, № 1 (In Armenian).
- Shatvoryan H. H. Tiflisi hay baregordzakan hastatutunneri patmutunits (19-rd dari verj – 20-rd dari skizb), Yerevan, 2007 (In Armenian).
- “Taraz” (Tiflis), 1891, № 48, 49; 1892, № 35, 36, 37, 38, 39; 1911, № 12 (In Armenian).
- Teghekagir Hayots baregordzakan enkerutyan Kovkasum 1894, Tasn ev chorrord tari, Tiflis, 1895 (In Armenian).
- Teghekagir hayots baregordzakan enkerutyan Kovkasum, 1896 ev 1897, Tasn ev vetserord tari, Tasn ev yoterord tari; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1908 t. gordzuneutyan; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1909 t. gordzuneutyan; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1910 t. gordzuneutyan; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1911 t.; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1912 t.; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1913 t., XXXIII-rd tari; Teghekagir Kovkasi hayots baregordzakan enkerutyan 1914 t., XXXIV-rd tari (In Armenian).
- Tumanyan M. Im hamarot kensagrutyun ev im hishoghutyunnere, kazm., araj. ev tsan. A. Bakhchinyane, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Ustav Tifliskogo Armyanskogo blagotvoritel'nogo obshchestva. Tiflis, 1900 (In Russian).

ИЗ ИСТОРИИ КАВКАЗСКОГО АРМЯНСКОГО
БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА
(1881 г. – сентябрь 1914 г.)

НИНЕТА АДАМЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Тифлис, КАБО, Б. Навасардян, С. Арутюнян, благотворительность, беженцы, школы, библиотека, детские дома, мастерские.

В ноябре 1881 г. в Тифлисе, благодаря усилиям видных армянских деятелей Баграта Навасардяна, Габриэла Сундукяна, Сенекерима Арцруни, а также Александра Манташянца, Аветика Езекияна, Ованеса Читахова, Аршака Нахпеткяна и др., было основано Кавказское армянское благотворительное общество (КАБО), которое просуществовало до 1921 г.

Целью общества было распространение просвещения среди армян на Кавказе и в Закавказье, а также оказание материальной помощи нуждающимся, без религиозной дискриминации. Деятельность КАБО в указанный период условно можно разделить на 3 этапа: 1) 1881–1899 гг., 2) 1899–1908 гг. и 3) 1908 г. – сентябрь 1914 г.

Несмотря на сложную социально-политическую ситуацию, члены КАБО проделали большую работу на всех трех этапах, содействуя развитию армянской культуры и образования, открывая сиротские приюты, мастерские, образовательные учреждения, в частности школы.

Нинета Адамян – младший научный сотрудник отдела новой истории Института истории НАН РА. Научные интересы: деятельность благотворительных организаций, Первая мировая война, беженцы, Западная Армения. Автор 6 статей. ninettadamyana@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE ARMENIAN
BENEVOLENT SOCIETY OF THE CAUCASUS
(1881–September, 1914)

NINETA ADAMYAN

S u m m a r y

Key words: Tiflis, ABSC, B. Navasardyan, S. Harutyunyan, charity, refugees, schools, library, orphanages, workshops.

In November, 1881 thanks to the efforts of the prominent Armenian figures – Bagrat Navasardyan, Gabriel Sundukyan, Senekerim Artsruni, as well as Alexander Mantashyants, Avetik Yezekyan, Hovhannes Chitakhov, Arshak Nakhapetkyan and others, the Armenian Benevolent Society of the Caucasus (ABSC) was founded, which existed until 1921.

The aim of the Society consisted in spreading enlightenment among the Armenians of the Caucasus and Transcaucasia as well as providing the destitute with financial aid without any religious discrimination. The activity of the ABSC in the given period can hypothetically be divided into 3 phases: 1) 1881–1899, 2) 1899–1908, 3) 1908–September, 1914.

Notwithstanding the hard socio-political situation, the members of the ABSC did much work during the aforementioned three phases, thus, contributing to the development of the Armenian culture and education and foundation of orphanages, workshops and educational institutions, in particular, schools.

Ninetta Adamyan – Junior Researcher at the Department of Modern History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: activities of benevolent organizations, World War I, refugees, Western Armenia. Author of 6 scientific articles. ninettadamyan@gmail.com